

ПРАДМОВА

Сучасны Івацэвіцкі раён, так склалася спрадвечу, умоўна дзеліцца на тры рэгіёны: Быценшчыну, Косаўшчыну ды Целяханшчыну. І кожны куток адметны, своеасаблівы, непаўторны, варты пільнага вока і гісторыка, і этнографа, і мовазнаўцы. 63 вёскі належаць да Косаўшчыны (39 з іх вядомыя з 16 ст.), і кожнае паселішча лучыць з мястэчкам Косава свая дарога. З поўначы, захаду і ўсходу край здаўна атуляюць Буленская, Бялавіцкая ды Любішчыцкая пушчы, з поўдня да яго падступаюць Целяханскія балоты. Само Косава (упершыню ў пісьмовых крыніцах згадваецца ў 1494 годзе) ляжыць на высокай градзе – мяжы вялікага водападзелу паміж Чорным і Балтыйскім морамі. Праз Косава праходзіў старажытны шлях, «дарога звычайная звечная» з Вільні на Валынь. Тут ад сярэдзіны 16 ст. ладзіліся шумныя кірмашы. З 1594 па 1765 гады мястэчкам і маёнткам Косава (7 фальваркаў, 17 вёсак) валодалі знакамітыя Сапегі (пабудавалі касцёл, царкву, адкрылі школы пры іх). Усё 19 стагоддзё Косава з вакольнымі вёскамі – уласнасць багатых прамыслоўцаў Пуслоўскіх (заклалі суконную, дывановую і коўдраткацкую фабрыкі, працавалі гута, бровар, цагельня, смалакурня). З 1921 па 1939 г. мястэчка – цэнтр Косаўскага павета, з 1939 па 1947 – цэнтр Косаўскага раёна. Як бачым, ад самага пачатку і да сягоння Косава было і ёсць тым ядром-цэнтрам, які аб'ядноўваў, групаваў вакол сябе мясцовы люд.

Размаўляюць на Косаўшчыне гаворкай, характэрнай для Гарадзенска-Баранавіцкай дыялектнай групы, якая вельмі блізкая да беларускай літаратурнай мовы і вызначае яе нацыянальную спецыфіку: дзеканне і цеканне, пераход *в, л* у пэўнай пазіцыі ў *у* нескладовае, цвёрдыя шыпячыя, *р, ц*, аглушэнне звонкіх зычных у канцы слова і склада перад глухім зычным, цвёрдыя губныя на

канцы слова, чаргаванне *ро, ло, ле з ры, лы, лі* і інш. Разам з тым у слоўнікавых артыкулах адлюстраваны дыялектныя адметнасці Косаўшчыны, а іменна: а) захаванне канцавога ненаціскага *о ў* назоўніках, прыслоўях (*сонцо, жыто, просо, мамо, тато, моцно, кепско, мало, много*); б) прыстаўное *з* перад пачатковым *а, у* (*гарэшнік, гануча, гараць, гарабіна, гуліца*); в) канчатак *-а ў* назоўным склоне множнага ліку ў назоўніках ніякага роду (*вокна, кацянята, гнёзда*); г) ужыванне старой, сінтэтычнай формы будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання (*пісацьму, рабіцьму, касіцьму*); д) наяўнасць моцнага якання ў канчатках дзеясловаў другой і трэцяй асобы адзіночнага ліку (*будзяш, трымаяш, танцюя, спявая*), першай і другой асобы множнага ліку (*выбіраям, коляю, гуляюця, сябруюця*); е) *о* на месцы *а ў* афіксе *-ся* зваротных дзеясловаў прошлага часу ў ніякім родзе і ў безасабовых дзеясловах (*сонцо схаваласё, дрэво зламаласё, хмурыласё, сніласё*); ж) канчатак *-і ў* месным склоне назоўнікаў мужчынскага роду (*у лесі, у хлебі*) і канчатак *-э ў* месным склоне адзіночнага ліку ў назоўніках з асновай на шыпячыя і *р* (*на шашэ, на пчэ, на дварэ, на мяжэ*); з) канчатак *-ом* у назоўніках мужчынскага і ніякага роду ў творным склоне (*небом, горадом, светом, медом*); і) наяўнасць выбухнога *з* (*ганок, гузік*); к) разам з поўнай формай прыметнікаў, займеннікаў і лічэбнікаў ужываецца кароткая форма (*добра карова, нова хустка, гэто сяло, сёма гадзіна*); л) пашыранасць прыназоўніка *да* з родным склонам назоўнікаў у словазлучэннях тыпу *пайшоў жыць да сына, паехоў да Косава, пайшоў да шаўца* і прыназоўніка *па* з вінавальным склонам назоўнікаў у словазлучэннях тыпу *ісці па воду, ісці па хлеб*.

Слоўнікавыя артыкулы размешчаны ў алфавітным парадку.

Загалоўнае слова прапануецца ў арфаграфічным напісанні з абазначэннем націску пасля галосных і

захаваннем дыялектных рыс. Арфаграфічнае напісанне перадае як фанетычны склад мовы, так і яго рэальнае вымаўленне, адпаведнае нормам беларускай арфаэпіі. Выбуховы з перадаецца тоўстым шрыфтам **Г, г**.

У слоўніку падаюцца ўсе часціны мовы. Загалоўнае слова прыводзіцца ў пачатковай форме, адзначана характэрнымі граматычнымі паметамі. Для назоўнікаў гэта род. Лік паказваецца толькі ў адзіночлікавых ці множналікавых назоўніках. У тых выпадках, калі ў слоўніку даецца форма множнага ліку, хоць магчыма ўжыванне гэтага слова і ў адзіночным ліку, загалоўнае слова таксама пазначана паметай *мн*. Зборныя назоўнікі маюць пазнаку зб.

У самастойных слоўнікавых артыкулах падаюцца дзеясловы закончанага і незакончанага трывання, адзначаецца безасабовасць дзеяслова.

Для іншых слоў сродкам граматычнай характарыстыкі з'яўляюцца адзнакі, якія абазначаюць прыналежнасць слова да канкрэтнага граматычнага класа.

У самастойных слоўнікавых артыкулах падаюцца вышэйшая і найвышэйшая формы ступеней параўнання прыметнікаў, дзеепрыметнікі, дзеепрыслоўі, усе прыставачныя ўтварэнні.

Пасля граматычных памет да многіх слоў даюцца стылістычныя адзнакі, паводле прыналежнасці слова да пэўнай лексіка-тэматычнай групы ці ў залежнасці ад характару экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкі.

Мнагазначнасць слова пазначаецца лічбавым паказчыкам, напрыклад:

КВАС *м.* 1.кулін. Суп, галоўным кампанентам якога з'яўляюцца сушаныя грыбы... 2.кулін. Халаднік...

У сваю чаргу аманімічнасць пазначаецца рымскімі лічбамі, што стаяць адразу пасля загалоўнага слова, і падаецца ў самастойным артыкуле. Напрыклад:

ЛЯК *І м.* Нешта вельмі салёнае, лёк...

ЛЯК II м. абрад. Спалох...

У слоўніку змешчана лексіка, якая збіралася аўтарам апошнія 35 гадоў на Косаўшчыне. Мы свядома не фіксавалі словы, што маюць адзнакі абласное, размоўнае, устарэлае ў вялікім "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы". Нам здаецца, што шырокае бытаванне і ўжыванне іх па ўсёй тэрыторыі Беларусі дазваляе ўвесці ў стан літаратурных. Прынамсі, на Косаўшчыне яны вядомыя, часта ўжываюцца.

У слоўніку знайшла сваё адлюстраванне самая разнастайная па значэнню лексіка: назвы страў, адзення, абутку, назвы прадметаў ужытку, тэрміны рыбалоўства, ткацтва, будаўніцтва, лясной гаспадаркі, батанічная і заалагічная лексіка, лексіка медыцыны, ветэрынарыі і інш. Усе яны маюць адпаведныя паметы ў слоўнікавых артыкулах. Таксама шырока прадстаўлены назвы дзеянняў, стану, якасці, уласцівасцей і прымет прадметаў.

Значэнне слова тлумачыцца па-рознаму: пры дапамозе літаратурнага эквівалента, напрыклад: **апірачкі** `лыжныя палкі, **бархан** `мультан', **варстат** `варштат' і інш.; значэнне слова можа раскрывацца сінонімамі, напрыклад: **глэўшыць** `здзекавацца, мучыць', **клішавы** `касалапы, крываногі, **ковал** `кусок, кавалак' і інш.; апісальным шляхам, напрыклад: **абертуха** `луства хлеба на ўвесь бохан', **брэнкаць** `касіць слабую траву', **буркаўка** `костка без мяса' і інш.; адсылкай да слова, якое тлумачылася раней: **кумяк** `тое ж, што і камяк', **друзалкі** `тое ж, што і грузалкі'.

Нярэдка пасля асноўнага тлумачэння слова ў дужках прыводзяцца дадатковыя звесткі пра сферу яго ўжывання, напрыклад: **аб'еддзе** `аб'едкі (пра сена)', **борух** `кукса (род жаночай прычоскі)' і інш. Пераносныя значэнні слоў суправаджаюцца паметай *перан.*

Пасля кожнага прыкладу ўказваецца населены пункт, у якім запісана слова, яго адміністрацыйная

прыналежнасць (назва сельсавета).

У матэрыялах не паказана фразеалогія рэгіёна: намі падрыхтаваны асобны “Фразеалагічны слоўнік Косаўшчыны”, які, спадзяёмся, таксама пабачыць свет.

У канцы слоўніка прыводзяцца звязныя тэксты, што яскрава ілюструюць дыялектныя асаблівасці жывой гаворкі Косаўшчыны.